

Державний інститут сімейної
та молодіжної політики

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Інформаційні матеріали для фахівців,
які працюють з дітьми та молоддю в громадах

Серія книг
Бібліотека «Молодіжного працівника»
Книга 5

Київ 2018

Упорядники:

О. Артюх, Н. Комарова (кер. авт. кол.),
І. Пеша, Н. Тілікіна, В. Коляда

Запобігання та протидія домашньому насильству : Інформаційні матеріали для фахівців, які працюють з дітьми та молоддю в громадах. – К.: Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики, 2018. – 32 с. (Сер. «Бібліотека «Молодіжного працівника». Кн. 5)

Інформаційні матеріали щодо запобігання та протидії домашньому насильству в Україні адресовані усім фахівцям, які працюють з дітьми та молоддю на рівні громад. У них дається визначення поняття «насильство», окреслені типологія, форми та наслідки насильства, а також нормативно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, у т.ч. над дітьми, основні форми і методи профілактики насильства. Ці методичні рекомендації розроблені у рамках виконання науково-дослідної роботи «Підготовка молоді з груп ризику до самостійного життя» (№ держреєстрації: 0117U002333), яку реалізує впродовж 2017-2018 рр. ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ЩО ТАКЕ НАСИЛЬСТВО	5
ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО, У ТОМУ ЧИСЛІ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ.....	9
НАСИЛЬСТВО СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	20
ФАКТОРИ РИЗИКУ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА.....	25
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ	28

ВСТУП

На сьогодні насильство є однією з гострих соціальних проблем. Його жертвами водночас можуть ставати як жінки, так і чоловіки, проте, за міжнародною статистикою, переважна частина насильницьких дій спрямовується на жінок та дітей. Насильство не обмежується фізичною, сексуальною та психологічною шкодою. До нього також відносять залякування, страждання, примус і позбавлення свободи. Насильницькі дії можуть спрямовуватися на одну людину або усіх членів родини, проте є випадки, коли насильство здійснюється проти окремих соціальних груп чи у суспільстві загалом.

В Україні значну проблему становить домашнє насильство, до якого, згідно з українським законодавством, належить фізичне, сексуальне, психологічне та економічне насильство. Упродовж 2017 року до територіальних органів поліції надійшло 110 932 заяви і повідомлення про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з насильством у сім'ї, з них: 1391 заява подана особисто дітьми. За результатами перевірки зазначених звернень розпочато 3164 досудових розслідування та складено 80842 адміністративних протоколів. Від кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством у сім'ї, потерпіло 93 дитини, з них: 59 – малолітніх (віком до 14 років). За вчинення насильства у сім'ї до адміністративної відповідальності притягнуто 69513 осіб, з яких: 200 неповнолітні. Винесено 70938 офіційних попереджень особам, які скоюють насильство у сім'ї, з них: 117 – неповнолітнім. На профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства у сім'ї, поставлено 70780 осіб, з них: 116 неповнолітніх. 703 особи, стосовно якої вчинено насильство в сім'ї, направлено до спеціалізованих установ для реабілітації, з них: 3 неповнолітні¹.

По допомогу, зазвичай, звертається лише незначна частина постраждалих. Причини полягають не тільки в низькому рівні поінформованості щодо можливої допомоги, але й в певному культурі замовчування – жертви не говорять про насильство через страх помсти від кривдника та стигматизації у суспільстві. Крім того, багато хто з людей просто не знає, що робити у випадках домашнього насильства, куди звертатися по допомогу.

Незважаючи на всі кроки, зроблені урядом України для подолання проблеми насильства в сім'ї, ця проблема все ще залишається широко розповсюдженою.

¹ Інформація надана Національною поліцією України на підготовку Національної періодичної доповіді щодо виконання положень Конвенції ООН про права дитини.

ЩО ТАКЕ НАСИЛЬСТВО

Визначення поняття «насильство». На сьогоднішній день існує багато варіантів визначення поняття «насильство», залежно від точки зору спеціалістів, які займаються цією проблемою: юристи, психологи, соціальні педагоги тощо. Зокрема, українське законодавство оперує таким поняттям, як «домашнє насильство», але це одна з категорій загального поняття «насильство», яке було визначено Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ).

НАСИЛЬСТВО – це навмисне застосування фізичної сили або влади, фактичне або у вигляді погрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або існує висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток.

Найчастіше, близько 85% випадків, жертвами насильства стають жінки, діти та особи похилого віку – ті, хто напевне не можуть за себе постояти і кого можна безкарно скривдити.

Причини насильства частково зумовлені біологічними та іншими факторами, які дають підстави говорити про певну схильність окремих людей до агресії. Проте, частіше за все, особистісні прояви взаємодіють з сімейними, суспільними, культурними та іншими факторами зовнішнього характеру, створюючи ситуацію, яка провокує насильство.

Типологія насильства. За класифікацією ВООЗ насильство умовно поділяється на три широкі категорії, залежно від суб'єктів, що здійснюють акт насильства, а саме:

- замах на власне життя або здоров'я;
- міжособистісне насильство;
- колективне насильство.

Кожна з цих трьох широких категорій розподіляється на нові підгрупи, які відображають більш конкретні види насильства² (рис.1).

Насильство по відношенню до самого себе поділяється на суїцидальну поведінку (думки про самогубство, спроби самогубства і власне самогубство) та заподіяння собі шкоди, зокрема, нанесення собі тілесних ушкоджень, що призводить до каліцтва.

Міжособистісне насильство поділяється на такі підгрупи:

- домашнє насильство, яке відбувається між членами сім'ї, у т.ч. стосовно дітей;
- насильство в громаді, яке відбувається над тим, з ким кривдник не перебуває у родинних стосунках і, як правило, поза домом (насильство у школі (булінг, мобінг), насильство у молодіжному середовищі тощо).

² Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире /Под ред. Этьенна Г. Круга и др./ Пер. с англ. – М: Издательство «Весь Мир», 2003. – 376 с. URL: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/full_ru.pdf

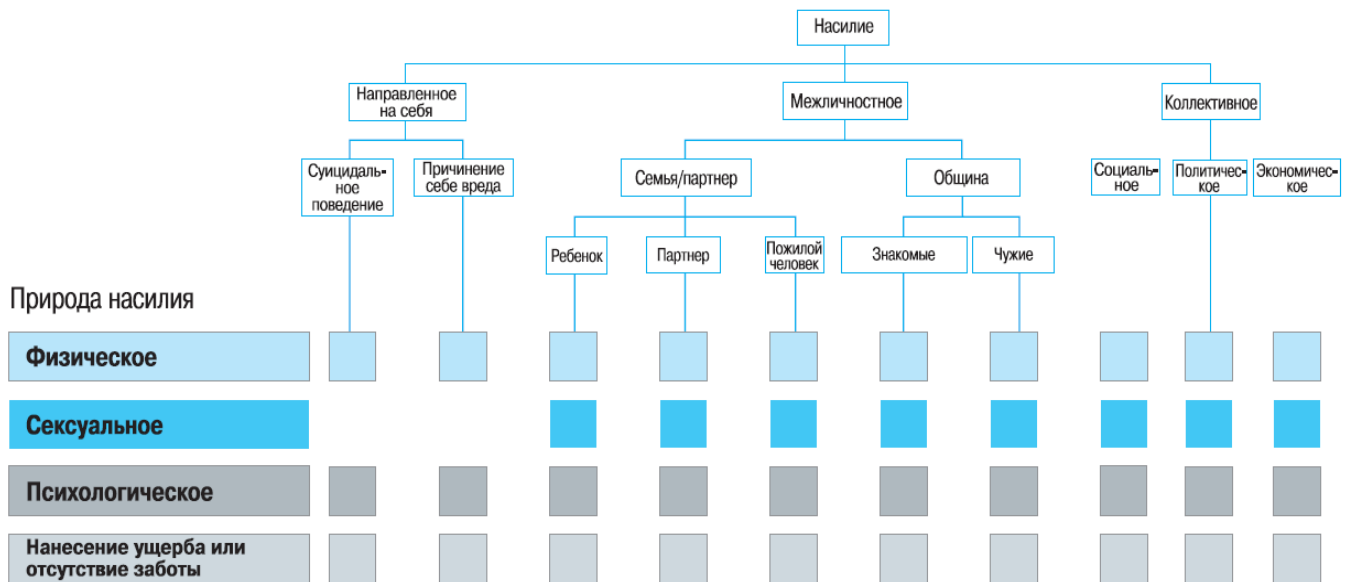

Рис. 1. Типологія насильства

Форми насильства. За природою акт насильства може бути:

- фізичним (*штовхання, побиття, жбурляння різними предметами, спроба вбивства*);
- сексуальним (*сексуальні домагання, образи, зґвалтування*);
- психологічним (*стеження, погрози, залякування, шантаж, приниження, ігнорування, відсутність турботи*);
- економічним (*фінансовий контроль, обмеження, заборона працювати і вчитися, свідоме руйнування та пошкодження майна*).

Усі чотири форми насильства мають місце в кожній з трьох широких категорій і підкатегорій, описаних вище, за винятком випадків замаху на власне життя або здоров'я (рис. 1). Наприклад, такий різновид міжособистісного насильства, як домашнє насильство, здійснюється в родині та спрямоване проти жінок/дітей/осіб похилого віку, може бути фізичним, сексуальним психологічним або економічним, про дитину та пенсіонера можуть також не піклуватися. Насильство у масштабах громади може включати в себе бійки між групами молоді, сексуальне насильство на робочих місцях і відсутність турботи про літніх в будинках для людей похилого віку. Політичне насильство може виражатися, як у випадках зґвалтування під час конфліктів, так і під час воєнних дій (фізичне або психологічне насильство).

Наслідки насильства для суспільства. Окрім безпосередньої шкоди для здоров'я та добробуту постраждалих, насильство має вагомі суспільні наслідки: це, перш за все, втрати людських життів, це втрати продуктивних членів суспільства внаслідок порушення психічного та фізичного здоров'я жертв насильства, низький освітній та професійний рівень,

кримінальна поведінка. Нарешті, це відтворення жорстокості в суспільстві, оскільки колишні жертви самі часто стають кривдниками.

Також внаслідок скоєних актів насильства держава несе й економічні збитки, які вимірюються грошовими, трудовими та нематеріальними втратами та виявляються у формі поточних, довготривалих або відкладених ефектів. Економічні втрати внаслідок насильства розподіляються між різними представниками суспільства, включаючи самих потерпілих, членів їхніх сімей та кривдників, роботодавців, які несуть збитки внаслідок непрацездатності працівників, державні та громадські організації, які надають послуги жертвам, страхові фонди та бюджети різного рівня, платників податків та економіку країни загалом.

Скільки ми платимо за те, що хтось кривдить жінку?

\$208 млн. на рік
сукупні економічні втрати суспільства через насильство щодо жінок або річний бюджет міста Одеса (0,23% ВВП країни в 2015 р.)

Структура витрат, які несе українське суспільство

млн. \$ на рік

Рис. 2 Економічні наслідки насильства щодо жінок в Україні³

За результатами дослідження Фонду народонаселення ООН⁴, щорічні економічні втрати України внаслідок домашнього насильства, сягають до 208 млн дол. США, що дорівнює річному бюджету Одеси або 0,23% ВВП країни у 2015 р.. Ця сума включає у тому

³ Сайт Фонду народонаселення ООН в Україні. URL: http://www.unfpa.org.ua/files/articles/7/45/Infographics_UKR.pdf.

⁴ Дослідження «Економічна вартість насильства щодо жінок в Україні» (UNFPA, Представництво Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, ГО «Український центр соціальних реформ») 2016-2017 рр. URL: <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/7/45/>

числі й втрати через непрацездатність (2,4 млн дол. США), втрати, зумовлені передчасними смертями жінок працездатного віку (1,5 млн дол. США), соціальні послуги (0,8 млн дол. США), реагування правоохоронних органів та системи правосуддя (10,1 млн дол. США), особисті збитки потерпілих, спеціалізовані послуги та послуги охорони здоров'я (3,3 млн дол. США) (рис. 2).

Незважаючи на значний обсяг коштів, які суспільство втрачає внаслідок насильства щодо жінок, Україна все ж таки значно поступається європейським державам. За підрахунками Європейського інституту гендерної рівності (ЕІГР), щорічні наслідки насильства щодо жінок у Великобританії становлять до 28 млрд євро на рік, у Латвії – 915,202 млн євро на рік, в Естонії – 593,131 млн євро, а у Литві – 1344 млрд євро. У цілому на це в країнах Європейського союзу щорічно витрачається 225,837 млрд євро⁵.

Крім необоротних втрат населення, значний вплив на економіку держави справляють і трудові втрати, пов'язані з травматизмом та хворобами внаслідок насильства. Зокрема, через наслідки тимчасової непрацездатності жертв домашнього насильства економіка України втрачає до 103,5 тис. робочих днів на рік. Більш того, майже дві третини постраждалих наголошують на зниженій працездатності внаслідок емоційного потрясіння, в результаті чого вони не спроможні виконувати звичні домашні справи та потребують сторонньої допомоги.

За результатами оціночного дослідження ГО «Український центр соціальних реформ»⁶, для України втрати від непрацездатності жінок внаслідок насильства становлять понад 2 млн доларів США щорічно, а вартість послуг, пов'язаних із реагуванням на насильство, – понад 14 млн доларів США на рік.

Сьогодні ці так звані непрямі витрати, які пов'язані з психологічними наслідками насильства, можуть призводити до стресових розладів, впливати на дітей, які стали свідками подібних випадків, ускладнювати сімейні стосунки та погіршувати якість життя постраждалих, складно оцінити економічним еквівалентом.

⁵ Исследование: насилие над женщинами стоит государству 915 млн евро в год. URL: http://www.mixnews.lv/ru/society/news/237386_issledovanie-nasilie-nad-zhens4inami-stoit-gosudarstvu-915-mln-evro-v-god/

⁶ Дослідження «Економічна вартість насильства щодо жінок в Україні» (UNFPA, Представництво Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні, ГО «Український центр соціальних реформ») 2016-2017 рр. URL: http://www.unfpa.org.ua/files/articles/7/45/Infographics_UKR.pdf

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО, У ТОМУ ЧИСЛІ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ

Визначення поняття. В усьому світі і в Україні, зокрема, минулий рік став переломним у питаннях прав людини. Намагаючись вирішити проблему домашнього насильства, у грудні 2017 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «*Про запобігання та протидію домашньому насильству*», в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських та міжнародних стандартів) до боротьби з цим негативним явищем у суспільстві.

Домашнім насильством визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь⁷.

Діяння визнається насильством лише тоді, коли воно порушує вимоги чинного законодавства та призводить чи може призводити до порушення конституційних прав і свобод члена сім'ї. Домашнє насильство може мати форму, як активних дій (нанесення побоїв, знищення майна тощо), так і бездіяльності, тобто пасивної поведінки особи, коли вона не вчиняє дій, які могла та повинна була вчинити, щоб запобігти настанню шкідливих наслідків (наприклад, ненадання допомоги члену сім'ї, який перебуває у небезпечному для життя становищі).

Згідно цього ж закону **постраждалими** визнаються особи, незалежно від того, чи проживають вони спільно зі своїми кривдниками, чи ні:

- наречені;
- подружжя;
- колишнє подружжя;
- батьки (мати, батько) і дитина/діти. При цьому постраждала дитина – це особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства;

⁷Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII "Про запобігання та протидію домашньому насильству".
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

- нерідні батьки та діти одного з подружжя, які не є спільними або всиновленими (пасинок/падчерка);
- особи, які спільно проживають/проживали однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, їхні батьки та діти;
- рідні брати та сестри;
- інші родичі до двоюрідного ступеню зв'язку;
- опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають або перебували під опікою, піклуванням;
- прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають або проживали в сім'ї патронатного вихователя.
- будь-які інші родичі, особи, які пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки за умов спільного проживання (діди та онуки, прадіди та правнуки тощо).

Форми та прояви домашнього насильства. Законодавство України у сфері протидії домашньому насильству визначає чотири форми насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне (див. табл. 1).

Фізичне насильство – це форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Сексуальне насильство – включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності.

Психологічне насильство – включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Економічне насильство – включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи

підкування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Таблиця 1

Прояви різних форм домашнього насильства

Фізичне насильство	Психологічне насильство
<ul style="list-style-type: none"> • штовхання, хапання, ляпаси • побиття, стусани, укуси • мордування та катування • опіки • кидання предметів у бік жертви • загроза будь-якою зброєю • примус до алкоголю, вживання психоактивних речовин або будь-чого, що зашкодить здоров'ю • відмова в наданні необхідної допомоги у разі хвороби або вагітності • насильницьке утримання в приміщенні 	<ul style="list-style-type: none"> • образи, крик, приниження • плітки, критика без підстав та у неприйнятній формі • заборона носити певний одяг, фарбуватися • заборона бачитись, спілкуватися з друзями, близькими • присоромлення, культивування комплексу меншовартості • спонування до провини, невпевненості, страху • шантаж/погрози • переслідування • ізоляція
Сексуальне насильство	Економічне насильство
<ul style="list-style-type: none"> • зґвалтування, в тому числі «зґвалтування у шлюбі» • примус до небажаних статевих контактів • сексуальні домагання • дії сексуального характеру по відношенню до дитини: розбещення дітей, втягування дитини у зайняття дитячою проституцією або дитячою порнографією тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • умисне позбавлення члена сім'ї житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які він має передбачене законом право • пошкодження, псування особистого майна • проникнення у житло • обмеження/позбавлення доступу до сімейного бюджету: повна звітність за витрачені гроші («все до копійки»), відбирання всіх зароблених грошей • економічна експлуатація/рабство • заборона навчатись • заборона працювати • примушування до жебрацтва, тощо

Варто зауважити, що домашнє насильство є складним феноменом, наслідки якого зазвичай охоплюють кілька сфер: фізичну, емоційну, економічну, сексуальну. Будь-який вид насильства призводить до деструкції особистості постраждалої сторони, адже сексуальний примус обов'язково тягне за собою приниження гідності, фізичне насильство також справляє значний вплив не лише на соматичну (тілесну), а й на моральну, емоційну сфери особистості, тобто є водночас і психологічним.

Важливим кроком попередження домашнього насилля є вміння розпізнати ознаки насильства над дітьми або іншими членами родини та розуміти їх поведінку внаслідок цього. Виділяють певні ознаки домашнього насильства (див. табл. 2).

Ознаки різних форм домашнього насильства^{8, 9, 10}

Фізичне насильство	Психологічне насильство
<ul style="list-style-type: none"> • синець або поріз, якому немає пояснень; • поламани кістки; • травматична втрата зубів; • відбитки предметів на тілі; • зализина; • сліди від укусів людиною; • незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом); • боязнь дорослих, особливо батьків; • агресія; • страх фізичного контакту, такого як рукостискання, обійми, будь-якого дотику. 	<ul style="list-style-type: none"> • відставання у порівнянні з однолітками у фізичному та соціальному розвитку; • замкнутість; • тривожність; • уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми; • швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги; • порушення сну, прийому їжі; • систематичне повторювання дій, зокрема, розкачування, смоктання пальців, кусання тощо; • відсутність зосередження та уваги; • страх перед фізичним контактом; • занижена самооцінка; • відсутність інтересу або емоцій; • депресія або віддаленість; • насильство по відношенню до слабших: тварин чи інших живих істот; • вживання алкоголю, наркотиків та інших наркотичних речовин; • агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення та насильства.
Сексуальне насильство	Економічне насильство
<ul style="list-style-type: none"> • тасмність; • уникнення контактів із ровесниками; • знання термінології та жаргону, зазвичай не властивих дітям відповідного віку; • надмірна зацікавленість чи обізнаність у сексуальній темі та предметах, що з нею пов'язані; • надмірний прояв уваги до всього, що пов'язане з сексуальною темою; • побоювання певної людини чи члена сім'ї; • надмірна піддатливість; • агресія; • сліди від укусів людиною; • біль при сечовипусканні; • ускладнення при ходьбі чи сидінні; • нетримання сечі; • анальний чи вагінальний свербіж, висипи, синці, кровотечі, біль. 	<ul style="list-style-type: none"> • брудний та пошкоджений одяг, невідповідний до сезону; • безсоння; • постійно голодує через нестачу їжі; • має втомлений і хворий вигляд; • недотримання гігієнічних норм; • медичні проблеми, які не піддаються лікуванню; • ховання або крадіжка їжі; • відсутність або низький рівень соціальних навичок; • уникнення інші діти, однолітків; • бездоглядність; • нездатність до навчання, невідповідність розумових здібностей віковим нормам; • відсутність іграшок, книжок, розваг тощо; • жебрацтво, втікання з дому.

⁸ Як розпізнати насильство над дітьми. URL: <https://moyezdorovya.com.ua/yak-rozpiznaty-nasylystvo-nad-ditmy/>

⁹ Можливі ознаки сексуального насилля над дитиною / <http://missingchildren.org.ua/expert/mozhlyvi-oznaky-seksualnogo-nasylyya-nad-dytnoyu>

¹⁰ Психология социальной работы [Электронный ресурс] : Учебник для бакалавров / И.Н. Галасюк, О.В. Краснова, Т.В. Шинина ; под ред. докт. психол. наук О.В. Красновой - М. : Дашков и К, 2016. URL: <http://www.studentlibrary.ru/book/ISBN9785394020254.html>

Причини домашнього насильства. Насильство в сім'ї відбувається у всіх прошарках суспільства, незалежно від релігії, раси, сексуальних вподобань, професійного та освітнього рівня. Жоден фактор окремо не здатен пояснити, чому одна людина поводиться агресивно, а інша – ні. Насильство – це результат складної взаємодії багатьох факторів, зокрема таких, як¹¹:

- **соціальні** (напруження, конфлікти, насильство у суспільстві; пропагування у засобах масової інформації насильства, як моделі поведінки);
- **економічні** (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно – відсутність умов для працевлаштування та заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);
- **психологічні** (стереотипи поведінки);
- **педагогічні** (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- **соціально-педагогічні** (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- **правові** (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);
- **політичні** (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);
- **соціально-медичні** (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);
- **фізіологічні та медичні** (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо).

Цикли насильства. Практично всі дослідники, які працюють з проблемою насильства, відзначають, що воно завжди йде по колу, тобто має циклічний характер. Вперше дана теорія з'явилася у книзі «Бити жінку» американської дослідниці та фахівця з проблеми сімейного насильства Леонори Валкер, яка в результаті своїх досліджень виявила особливості домашнього насильства над жінками¹², а саме:

¹¹ Попередження домашнього насильства. Навчальний посібник для консультантів «Гарячих ліній»/Упорядники: Краснова О.В., Калашник О.А. – Київ, 2016. – 90 с.

¹² Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї/ Укладачі: Мустафасев Г.Ю., Довгаль І.І. – Київ, 2011. – 192 с. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/93318?download=true>

- домашнє насильство відбувається циклічно і має три фази: збільшення напруги; вибух і насильство; каяття та примирення (рис. 3);

- якщо насильство з'явилося один раз, воно обов'язково повториться. При цьому кожного наступного разу цей цикл може скорочуватися в часі, а насильство – ставати більше інтенсивним та жорстоким.

Фаза збільшення напруги – характеризується збільшенням напруженості у взаєминах. Чоловік може вдаватися до незначних погроз, інших вербальних агресивних дій. Жінка намагається “владнати” це, погоджуючись з його докорами. Вона більше підкоряється його вимогам, намагаючись не стояти йому на заваді. Або, навпаки, наносить чоловіку вербальні контрудари. Жінка може вдаватися до раціоналізації того, що вона, можливо, і справді помиляється. Вона починає сприймати чужу логіку (логіку кривдника) як свою власну. Жінки, які перебували в образливих відносинах тривалий період добре знають, що незначні образи з часом розростаються. Жінка може намагатись віддалитись від кривдника в спробі уникнути конфлікту, але напруга у стосунках продовжує розростатись до вибуху (побиття) в приступі люті.

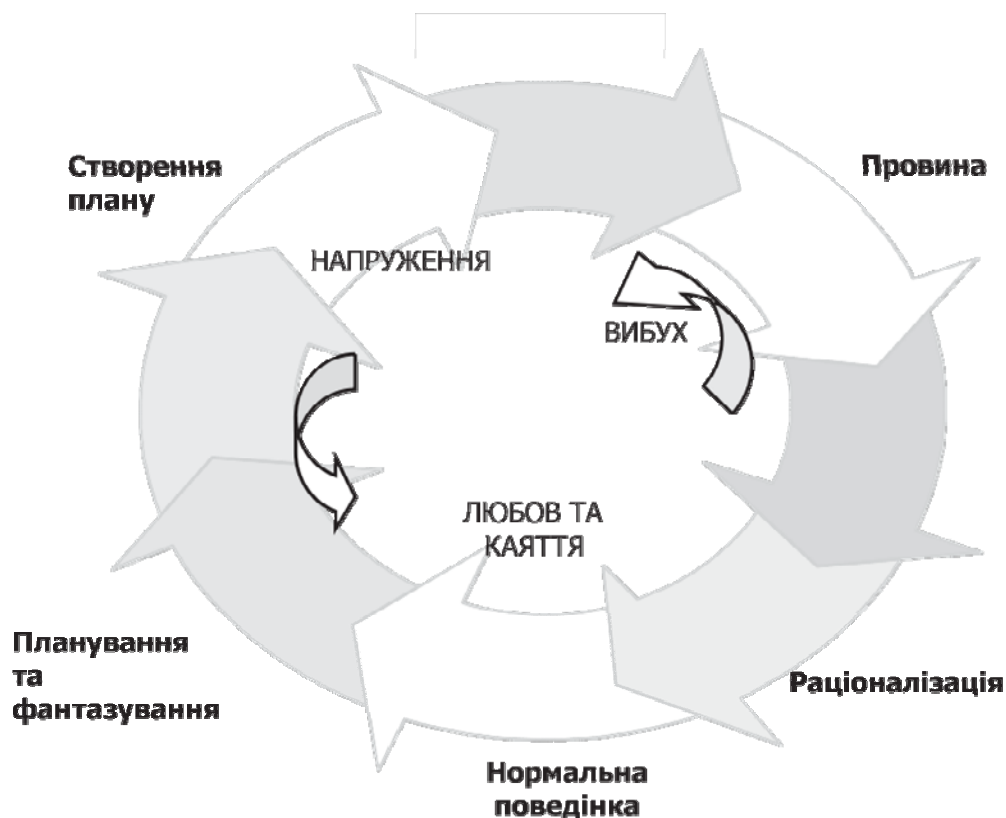

Рис. 3. Цикли насильства

Фаза вибуху чи побиття. У другій фазі агресивні дії дуже швидко накопичуються та викликають ланцюгову реакцію, що веде до вибуху. На цьому етапі насильство може бути виражене в різних формах: від поштовху чи ляпасу до побиття та нанесення тяжких травм.

Швидко зростаючі агресивні дії викликають у жертви стан “затуманюючого ефекту”, який погіршує ефективну реакцію жінки. Спочатку жінка може відбиватись, але згодом вона засвоює, що пасивність – найкращий спосіб припинити насильство. Інтенсивна насильницька поведінка є тим фактором, який відрізняє другу фазу від незначних чи періодичних образ під час першої.

Після закінчення першого серйозного нападу обидві сторони можуть відчувати шок, приголомшення, вдаються до заперечення того, що сталося. Наприклад, жінка може намагатись мінімізувати свої ушкодження.

Фаза каяття та примирення, при якій напруга зменшується та повертається спокій. Ця фаза характеризується каяттям кривдника. Він може розуміти, що зайшов надто далеко, виправдовує свій вчинок (“не стримався”, “був важкий день”, “дістали на роботі” тощо), просить вибачення, обіцяє, що це більше ніколи не повториться та запевняє свою жертву, що любить її. Жінка хотітиме прийняти обіцянки кривдника, що він може змінитись, а його ніжна поведінка є стимулом для неї вибачити і залишитись в цих відносинах. Період примирення створює у жертви ілюзію, що можливі позитивні зміни у їхньому житті.

Характеризуючи третій цикл, Леонора Валкер стверджує, що кривдники виявляють більше активності у фазі зростання напруження та у фазі різкого насильницького інциденту, ніж у фазі каяття, де головну роль бере на себе жертва. Штіль після бурі фіксує ситуацію, закріплює підлеглу позицію жінки, тому що підкорення відбувається у своїй “м'якій” формі.

Наслідки домашнього насильства для здоров'я. Домашнє насильство спричиняє дуже небезпечні наслідки для самих потерпілих, для кривдників і, нарешті, для всього суспільства. Ці наслідки можуть виявлятися, як одразу (так звані «прямі»), так і через довготривалий час («віддалені»).

Прямими наслідками для жертв насильства (жінок та дітей) можуть бути: фізичні травми та ушкодження; інфекції, що передаються статевим шляхом; гострі психічні порушення (страх, тривога, гнів), які можуть проявлятися у прагненні кудись тікати, сховатися або глибокій загальмованості, зовнішній байдужності.

Віддаленими наслідками домашнього насильства є серйозні порушення фізичного, психічного та цілий ряд наслідків для репродуктивного здоров'я, а саме:

- головний біль;
- погіршення зору;
- інвалідність;
- розлади харчування та сну;
- депресія та високий рівень тривожності;
- фобії та панічні розлади;

- відчуття сорому та провини;
- низька самооцінка;
- різноманітні психосоматичні захворювання (хронічні захворювання легень, хвороби печінки, ішемічна хвороба серця, ожиріння тощо);
- вживання алкоголю та інших психоактивних речовин;
- небезпечна сексуальна поведінка;
- проблеми репродуктивного здоров'я (сексуальна дисфункція, гінекологічні захворювання, інфекції, що передаються статевим шляхом, в т.ч. ВІЛ/СНІД, безпліддя, ускладнення в період вагітності/викидень, небажана вагітність тощо);
- передчасна смерть внаслідок: самогубства, СНІДу, вживання алкоголю та інших психоактивних речовин тощо.

Окрім того ***домашнє насильство має серйозний вплив на дітей:***

- у жінок, яких били в період вагітності, на 25% збільшується ймовірність народження дітей з малою масою при народженні та інвалідністю; у два рази – збільшується ймовірність викидня;
- майже 100% матерів, які зазнали насильства, народили дітей хворими (переважно з неврозами, заїканням, енурезом, церебральним паралічем, із порушеннями психіки);
- діти скривджених матерів у шість разів частіше намагаються вчинити самогубство;
- діти – жертви насильства більш схильні до ризику щодо цілого ряду емоційних і поведінкових проблем, включаючи тривогу, депресію, погані успіхи в школі, низьку самооцінку, непослух, нічні кошмари і скарги на фізичне здоров'я;
- для хлопчиків-підлітків спостереження за домашнім насильством є одним з визначальних факторів вчинення підліткових правопорушень та криміналізації у зрілому віці;
- 63% підлітків-правопорушників, засуджених за вбивство, раніше скоїли вбивство кривдника своєї матері;
- 74% злочинів проти особи, скоєні підлітками, які були виховані в сім'ях, де відбувається насильство.
- ймовірність того, що хлопчики, які стали свідками насильства стосовно своїх матерів, будуть в зрілому віці бити своїх партнерок, в 11 разів вища порівняно з хлопчиками із сімей, де насильства немає;
- ймовірність того, що діти – жертви насильства будуть вживати наркотики або алкоголь – на 50% вища, ніж серед інших дітей;

- домашнє насильство є однією з причин втечі підлітків з дому;
- у 55% випадках, коли чоловіки б'ють своїх партнерок, вони також ображають їхніх дітей. Крім того, побита мати, внаслідок морального та фізичного страждання, не може належним чином піклуватись про дітей. Жінки – жертви домашнього насильства починають виявляти відчуженість або ворожість у ставленні до дітей.

Крім шкоди для людей, насильство накладає на суспільство значний економічний тягар, пов'язаний із втратою продуктивності, інвалідністю, зниженням якості життя, передчасною смертю, а також з утриманням правоохоронних органів та інших служб, сферою діяльності яких є реагування на насильство.

Що робити у випадку домашнього насильства? У випадку проявів насильства по допомогу варто звертатися до державних органів та установ¹³.

✓ **Правоохоронні органи (поліція).** Особа може викликати поліцію за номером 102 або звернутися особисто до райвідділу та написати заяву. Окрім забезпечення захисту, правоохоронні органи можуть направити особу, яка вчиняє насильство на проходження спеціальної програми, що допоможе змінити стосунки у сім'ї на краще.

✓ **Медичні установи.** Якщо особа зазнала фізичного чи сексуального насильства, вона має одразу ж звернутися до медичної установи за місцем проживання та зафіксувати фізичні ушкодження. Це у подальшому допоможе їй притягти кривдника до відповідальності, якщо постраждала особа звернеться до правоохоронних органів.

✓ **Управління у справах сім'ї, молоді та спорту.** Тут приймуть заяву про здійснення у сім'ї насильства та залучать відповідні органи та служби, у тому числі, за потреби, правоохоронні органи для надання допомоги цій родині.

✓ **Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.** У центрі соціальних служб можна отримати необхідні юридичні, психологічні, соціальні послуги та консультації. Особі можуть допомогти налагодити стосунки з партнером, навчитися спілкуватися без насильства. Якщо через ситуацію насильства постраждалій немає де жити, їй допоможуть вирішити питання з тимчасовим житлом.

✓ **Служба у справах дітей.** Якщо у сім'ї є діти, вони так само страждають від насильства, або є його свідками – через дану структуру особа може захистити права дітей.

✓ **Кризові центри.** У таких центрах кваліфіковані психологи та юристи надають юридичну, психологічну та інші види допомоги як потерпілим від насильства, так і особам,

¹³ Куди звертатися по допомогу у випадку насильства?/Центр "Ла Страда-Україна". URL: https://www.facebook.com/lastradaukraine/photos/a.275909539152804.64685.269875056422919/1331645703579177/?type=3&hc_ref=PAGES_TIMELINE

котрі вчинили насильство (наприклад, у таких центрах можна пройти спеціальні корекційні програми, які допомагають контролювати агресивну поведінку; по допомогу можна звернутися самостійно або за направленням поліції).

✓ **Центри безоплатної правової допомоги.** У кожному місті є такі центри, де можна отримати необхідну консультацію з правових питань.

✓ **Громадські та релігійні організації.** У кожному регіоні є громадські та релігійні організації, які надають юридичні та психологічні консультації особам, які зазнають домашнього насильства.

До правоохоронних органів звернення необхідно подавати у письмовій формі на ім'я керівника органу влади із зазначенням своїх повних координат (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, контактні телефони). У ньому коротко та чітко вказуються всі обставини справи та висловлюється конкретна вимога стосовно наслідків заяви, наприклад *«Прошу притягнути винних осіб до відповідальності»*. Необхідно подавати факти, що можуть бути підтвержені документально чи іншими об'єктивними доказами. Бажано надсилати звернення рекомендованим листом.

Дільничний інспектор поліції розглядає повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення відповідно до Порядку розгляду таких заяв та повідомлень, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів від 26 квітня 2003 року № 616, та актів Міністерства внутрішніх справ. Дільничні інспектори повинні виїхати (вийти) на місце конфлікту в кількості не менше двох працівників. Вони зобов'язані прийняти у постраждалої особи заяву, роз'яснити її права, задокументувати факт правопорушення, зібрати характеризуючий матеріал на кривдника (спосіб життя, характер, поведінка в побуті, вживання спиртних напоїв, схильність до насильницьких проявів тощо), поставити його на профілактичний облік, винести кривднику офіційне письмове попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї, скласти адміністративний протокол за статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, заповнити спеціальну картку обліку факту скоєння насильства в сім'ї та у триденний термін направити її до управління (відділу) у справах сім'ї та молоді місцевої держадміністрації, а у випадках скоєння насильства в сім'ї відносно дитини чи за її присутності – ще й до служби у справах дітей місцевої держадміністрації. Якщо кривдник уже перебуває на обліку за вчинення насильства в сім'ї, йому виноситься захисний припис, який погоджується з начальником відповідного органу Національної поліції і прокурором району. Поліція зобов'язана здійснювати контроль за місцем проживання кривдника¹⁴.

¹⁴ Насильство у сім'ї. Потрібна допомога?/Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/advice/7565/>

Спричинення будь-якого виду тілесних ушкоджень, а також вчинення будь-яких інших дій проти життя та здоров'я, волі, честі чи гідності особи, а також проти статевої недоторканості, є злочинами.

Перебування з кривдником в сімейних відносинах не виключає необхідності притягнення його до кримінальної відповідальності. Саме тому, якщо особа стала жертвою злочину, необхідно звертатись до поліції із заявою про злочин та наполягти, щоб відкрили кримінальне провадження, внесли відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, негайно призначили судово-медичну експертизу тощо.

Якщо людина не може визначитися щодо подальшого життя в сім'ї, де вчиняється насильство або їй важко прийняти рішення, – вона може скористатися безкоштовними психологічними та юридичними консультаціями:

- **Національна “гаряча лінія” з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації:** 0 800 500 335 або 116 123 (для дзвінків з мобільного). Консультації електронною поштою: info@lastrada.org.ua.
- **Національна дитяча “гаряча лінія”:** 0 800 500 225 або 116 111 (для дзвінків з мобільного).
- Регіональні **Центри соціально-психологічної допомоги** (у разі потреби жертви насильства можуть перебувати **в тимчасовому притулку до 90 діб**).
- Регіональні **Центри матері та дитини**.
- **«Гаряча лінія» системи безоплатної правової допомоги:** 0 800 213 103.
- **Мережа приймалень Української Гельсінської спілки з прав людини** (безкоштовні юридичні консультації, зокрема з питань домашнього насильства. На даний момент в Україні працює 32 приймальні у 23-ох областях. Приймальня у Вашому місці – за посиланням: [/advice-centres/](#)).

НАСИЛЬСТВО СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

За даними звіту Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає п'яте місце в Європі за рівнем насильства серед учнівської молоді після своїх однолітків з Росії, Албанії, Казахстану та Білорусі¹⁵.

Існує багато визначень поняття «цькування» або «булінг». Згідно визначення CDC (Centers for Disease Control and Prevention), булінг – це будь-яка агресивна поведінка однієї людини чи групи людей, які не є родичами жертви, що повторюється неодноразово або має очевидні передумови для повторення. Серед наукових трактувань цього явища варто згадати такі:

Булінг – це довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в даній ситуації¹⁶.

Булінг (“bullying”, від англ. “bully” — хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування; цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного тощо) з боку дитини або групи по відношенню до іншої дитини або інших дітей¹⁷.

Проте, поняття булінг досить часто використовують як взаємозамінний синонім із поняттям **мобінг** (що похідне від англійського *mob* – натовп). Ці поняття мають різні соціально-психологічні механізми. Існують складності пошуку повноцінного еквіваленту цих двома словам. Деякі науковці розділяють ці два поняття та дають такі україномовні терміни: «нападок» (булінгу) і «цькування» (мобінгу)¹⁸. Тобто булінг – це одноосібний спосіб здійснення насилля стосовно будь-якої іншої особи (дитини), а масовий булінг, коли до терору долучається цілий натовп, перетворюється на справжнє цькування, та називається **мобінг**¹⁹.

За даними UNICEF²⁰ на сьогоднішній день ситуація в Україні щодо насильства серед учнівської молоді така:

- 67% дітей стикалися з випадками боулінгу за останні 2-3 місяці;
- 44% школярів-спостерігачів ігнорували боулінг, тому що їм було страшно за себе;

¹⁵ ВС Ukrainian. – Новини. – Україна серед лідерів з насильства серед молоді. – 30 вересня 2010 р. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/09/100930_violance_children_ob.shtml?print=1

¹⁶ Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг) / Дэвид А.Лейн . URL: [http://psifeya.ru/wp-content/uploads/2014/02/Лейн Д. Школьная-травля-буллинг-статья.doc](http://psifeya.ru/wp-content/uploads/2014/02/Лейн_Д._Школьная-травля-буллинг-статья.doc) Загол. з екрану. Мова російська.

¹⁷ Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі / А.Ю.Барліт, О.О.Барліт // Горизонти освіти. – 2012. – №2. – С. 44-46.

¹⁸ Найдюнова Л.А. Кібер-булінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини / Л.А.Найдюнова //Методичні рекомендації / Серія: На допомогу вчителю. Вип. 4. – К., 2011. –34 с.

¹⁹ Найдюнова Л.А. Кібер-булінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини / Л.А.Найдюнова //Методичні рекомендації / Серія: На допомогу вчителю. Вип. 4. – К., 2011. –34 с.

²⁰ Булінг. Ситуація в Україні. URL: <http://www.stopbullying.com.ua/adults/statistics>

- 24% українських школярів зараховують себе до числа жертв булінгу;
- 40% жертв булінгу ні з ким не діляться проблемою;
- більшість дітей булять за те, що вони виглядають, говорять, думають не так, як більшість оточуючих їх дітей;
- сором'язливі та закриті до спілкування діти стають жертвами булінгу в 2 рази частіше за інших.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо.

Булінг або цькування відбувається в шкільному середовищі в різних **формах**:

- словесні образи, глузування, обзивання;
- образливі дії, жести;
- залякування та погрози за допомогою слів;
- ігнорування, бойкот, відмова від спілкування, виключення з гри;
- вимагання грошей, їжі, речей;
- навмисне пошкодження особистих речей;
- фізичне насилля (удари, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження);
- розпускання чуток і пліток;
- приниження за допомогою мобільних телефонів та Інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі в чатах, образливі або принизливі фото, відео тощо).

Останнім часом спостерігається тенденція до проявів агресії та насильства серед учнівської молоді, які вони знімають на фото- та відеокамери, мобільні телефони. Така небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, яка призводить до цькування дитини іншою дитиною або групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили через Інтернет, мобільні телефони та інші електронні пристрої має назву **кібербулінг**. До кібербулінгу відноситься розповсюдження чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів (наприклад, надсилання СМС), пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі і сайтів соціальних мереж. До кібербулінгу можна віднести імітування чужих профілів у соціальних мережах, що завдає шкоди іншій дитині та шкодить її соціальному статусу. Цей вид цькування досить часто розповсюдженій у шкільному середовищі.

За даними UNICEF²¹ кожен восьмий підліток (13,2%) був ображений або принижений через SMS, повідомлення на «стіні» в соціальній мережі, електронні листи тощо. Майже 9% учнівської молоді були ображені через розміщення без їх дозволу в Інтернеті фото в непривабливому вигляді.

Прояви булінгу різні залежно від вікових груп. Так, наприклад, діти молодших класів найчастіше стикаються з рекетом з боку старшокласників, коли останні відбирають у них гроші або мобільні телефони. Тоді як серед дітей 11-15 років поширені плітки, принизливі жарти, бойкот і бійки.

Соціальна структура булінгу, як правило, має три елементи, а саме: переслідувач (булер); жертва; спостерігач.

За визначенням норвезького психолога Д. Ольвеуса²² *учні, які схильні ставати булерами*, мають типові риси, а саме:

- потреба панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі; вони імпульсивні й легко шаленіють;
- зухвалість та агресивність у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);
- відсутність співчуття до своїх жертв;
- зазвичай фізично сильніші за інших.

Іншими словами, булерами найчастіше стають ті, хто ростуть без заборон та авторитету батьків, але в той же час їм не вистачає уваги і поваги дорослих. У більшості таких дітей – яскраво виражені нарцисичні риси характеру. Їм весь час доводиться самостверджуватися за рахунок інших людей, доводити власну перевагу.

Характерні риси жертв булінгу:

- похливість, вразливість, замкнутість й сором'язливість;
- тривожність, невпевненість в собі, низька самооцінка;
- схильність до депресії, думки про самогубство;
- відсутність близького друга серед однолітків;
- можуть бути фізично слабшими за своїх ровесників.

Ці риси є водночас і причиною, і наслідком булінгу. Разом з тим, відтворити типовий портрет жертви неможливо, жертвою цькування може стати абсолютно будь-яка дитина. Однак найчастіше жертвами стають ті, хто найбільше виділяється (дивно одягнений, дивно поводить, неохайний). Також потенційними жертвами є ті, хто швидко втрачає самовладання, легко піддається емоціям.

²¹ Міжнародний дослідницький проект “Здоров’я та поведінкові орієнтації молоді” / “Health Behaviour School-aged Children” (HBSC). URL: [https://www.unicef.org/ukraine/ukr/3\(1\).pdf](https://www.unicef.org/ukraine/ukr/3(1).pdf).

²² Куртова С.С. Булінг у школі. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788/

Деякі психологи фіксують увагу не стільки на індивідуальних властивостях дитини, скільки на її місці в групі. Ті діти, які активно не включені в групові процеси, тримаються осібно, менш товариські, як правило, є аутсайдерами та їх (інколи більш обдарованих і талановитих) не люблять у групі. У таких випадках знаходиться хтось, хто бере на себе роль виконавця групової волі. У результаті виникає булінг.

Для спостерігачів (ким би вони не були), характерні такі типові риси, як відчуття провини і відчуття власного безсилля.

Практично в усіх країнах булінг більш поширений серед хлопців, ніж серед дівчат, і його жертвами також частіше ставали хлопці. Нажаль останніми роками ця тенденція змінюється, і булерами все частіше стають дівчата. При цьому тривогу викликає їхній цинізм, жорстокість та агресивність.

Наслідки булінгу можуть бути різними, найчастіше – це замкнутість, настороженість, тривожність, зневіра у соціум та суїцидальні думки.

Шкільний булінг – явище системне й комплексне. Тому, окрім лікарів, психіатрів, психологів (які займаються зазвичай уже з тими, хто піддався цькуванню та знущанням з боку своїх однолітків і однокласників), до вивчення й профілактики цього явища повинні, безперечно, долучатись вчителі, соціальні педагоги, шкільні психологи.

Що робити у разі булінгу. Дітям не варто намагатися вирішити ситуацію самотійно, адже з булером не завжди можна знайти спільну мову. Краще звернутися до батьків, вчителів, або старших, яким дитина довіряє.

Перш за все, батьки мають підтримати дитину. Часто вони думають, що це само собою минеться, розсмокчеться, але це не так. **Не можна робити вигляд, що нічого страшного не відбувається.** Завдяки підтримці батьків, дітям легше переживати проблеми в школі.

Батьками потрібно звернути увагу на ознаки, які можуть свідчити про те, що над дитиною чинять булінг або цькування. Серед **ознак цькування або булінгу** виділяють на психологічні та фізичні ознаки^{23, 24, 25}:

Психологічні ознаки цькування:

- відсутність контакту з однолітками (немає друзів, зідзвонювань, не ведеться переписка у соцмережах, похід до школи і повернення звідти наодинці, немає у кого запитати домашнє завдання);

²³ Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims* / P.Randall. – Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>

²⁴ Стоп шкільний терор. Особливості цькувань у дитячому віці. Профілактика та протистоянні боулінгу. – 2017. – С. 84.

²⁵ Сайт stopbullying.com.ua, UNICEF.

- небажання іти до школи з різних причин, вигадує різні приводи, іноді навіть хворобу, починає плакати тощо;
- не бере участь у спільній класній або шкільній діяльності;
- відбувається зміна поведінки: усамітнюється, поводить незвичайно;
- психосоматичні ознаки (часті хвороби, наприклад, ломота в тілі, болі в животі, вірусні інфекції тощо);
- відмовляється від улюблених занять;
- бажання іти до школи іншою дорогою, аніж та, якою йдуть усі інші діти.
- проявляються проблеми зі сном;
- втрачає апетит, стає тривожною, має низьку самооцінку;

Фізичні ознаки цькування:

- обмальовані руки або специфічні малюнки на полях у зошиті;
- загублені речі або втрачені гроші;
- порваний та/або забруднений одяг;
- поламаний особисті речі, іграшки;
- образи в соціальних мережах, в СМС-повідомленнях;
- відео знущання над жертвою або непристойні чи образливі фото;
- синці, вирване волосся.

Також варто звернутися до вчителів та привернути їхню увагу на цю проблему. Якщо вчитель має довіру з боку учнів, то він зможе допомогти і навіть вирішити проблему. Якщо ж ні – ситуацію має вирішити психолог – шкільні психологи мають професійну освіту і досвід вирішення таких питань.

Якщо вчитель і психолог не справляються, то треба звертатися до директора. **А у випадку фізичного насильства, директор має обов'язково залучати соціальні служби та поліцію.** У таких випадках адміністрація школи повинна не перейматися іміджем школи, а дбати про інтереси дитини, здоров'я якої має бути першочерговими у пріоритеті школи.

Варто пам'ятати, що не можна закривати очі навіть на найменший прояв цькування, адже розібратися з ситуацією можна лише спільними зусиллями і тільки, якщо вчасно звернути на неї увагу.

ФАКТОРИ РИЗИКУ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА

При підготовці Доповіді про ситуацію в світі: насильство та його вплив на здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я у 2002 році була застосована «екологічна модель», яка допомогла зрозуміти багаторівневу природу насильства. Як аналітичний інструмент, ця модель визнає, що великий та комплексний набір чинників підвищує ризик насильства та посилює його, а з іншого боку – може сприяти захисту проти насильства. Як показано на рис.4, екологічна модель визначає особисту історію та особливості жертви або злочинця, його чи її родини, найближчого соціального оточення (або громади), а також характеристики суспільства. На відміну від спрощених пояснень, ця модель підкреслює, що саме комбінація чинників, які діють на різних рівнях, впливають на вірогідність появи, повторення чи зникнення насильства. Різні чинники, що стосуються різних рівнів екологічної моделі, також залежать від середовища, з яким контактують люди: вдома та в родині, в школі, в різних інституціях та на робочих місцях, а також в громаді та в суспільстві.

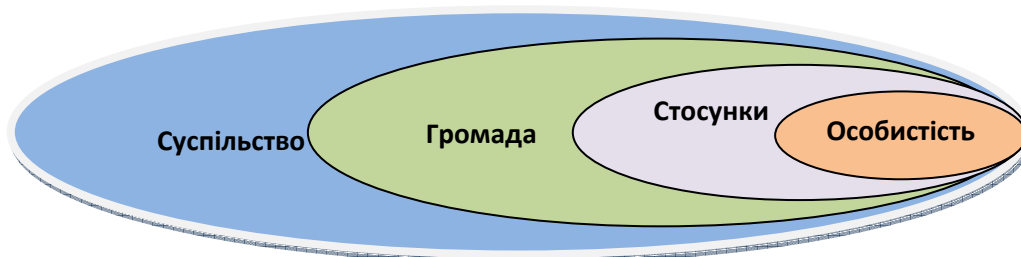

Рис. 4. Екологічна модель усвідомлення факторів ризику та факторів захисту від насильства²⁶

Оскільки насильство – це багатогранна проблема, в якій поєднуються елементи біологічного, психологічного, соціального та екологічного характеру, то до боротьби з ним варто підходити одночасно з декількох боків або рівнів. І в цьому плані згадана екологічна модель здатна служити одночасно двом цілям: кожен її рівень представляє рівень ризику, але його можна також розглядати як ключовий пункту реакції на насильство.

Традиційно виділяють три рівня протидії насильству: первинний, вторинний і третинний. Ці три рівня запобігання насильству розрізняються часовими межами, тобто заходи здійснюються до здійснення акту насильства, відразу після нього або ж протягом тривалого часу після нього. Але найбільшу увагу необхідно зосередити саме на первинному рівні – попередженні насильства (або профілактиці).

²⁶ Доповідь про ситуацію в світі: насильство та його вплив на здоров'я. Женева, 2002. Всесвітня організація охорони здоров'я.

Попередження насильства на різних рівнях включає такі завдання:

- визначення індивідуальних чинників ризику і вжиття заходів, які змінюють поведінку особистості;
- вплив на міжособистісні відносини і створення здорової обстановки в сім'ї, в тому числі надання професійної допомоги сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- спостереження за громадськими місцями – школами, місцями роботи та проживання людей і при необхідності вирішення виникаючих там проблем;
- боротьба з гендерною нерівністю та шкідливими поглядами і звичаями;
- звернення до культурних, соціальних і економічних чинників, які сприяють насильству та вжиття заходів щодо їх зміни, в тому числі зменшення прірви між бідними і багатими, забезпечення рівного доступу до товарів, послуг і можливостей.

Важливим заходом щодо запобігання насильства **на індивідуальному (особистісному) рівні** є програми соціального розвитку, спрямовані на зменшення асоціальних та агресивних форм поведінки дітей і насильства серед підлітків, застосовують цілий ряд методів. Серед них, як правило, підвищення рівня знань, вміння спілкуватися з однолітками та розвиток у дитини позитивних якостей. Такі програми зазвичай проводяться в школах для всіх дітей без винятку. Вони спрямовані на вироблення наступних умінь: управління своєю поведінкою; навички спілкування; вирішення соціальних проблем; вирішення конфліктів.

За даними ВООЗ, такі програми є найбільш ефективними для зменшення насильства в дитячому та молодіжному середовищі та для поліпшення комунікативних навичок молоді. Причому особливо ефективні вони тоді, коли викладаються дітям дошкільного віку або в початковій школі²⁷.

На рівні взаємостосунків ефективними є:

- програми для дітей та підлітків з метою формування негативного ставлення до проявів насильства;
- тренінгові програми для підлітків щодо формування здорового способу життя з метою попередження ризикованої поведінки (вживання психоактивних речовин, небезпечний секс, підліткова вагітність, інфекції, що передаються статевим шляхом тощо), що зменшить ризик їх подальшої насильницької поведінки;

²⁷ Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире /Под ред. Этьенна Г. Круга и др./ Пер. с англ. – М: Издательство «Весь Мир», 2003. – 376 с. URL: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/full_ru.pdf

- програми підготовки батьків (тренінги для батьків), які допомагають поліпшити відносини в родині, удосконалювати навички виховання дитини, а відтак зменшити насильство в сім'ї. Такі програми мають на меті поліпшити емоційні контакти між батьками і дітьми, сприяти тому, щоб батьки користувалися належними методами виховання дитини, допомагати їм розвивати самоконтроль при вихованні дітей.

Заходи **на рівні громади** мають бути спрямовані на те, щоб змінити обстановку, в якій діти та молодь спілкуються один з одним, а саме:

- поліпшення вуличного освітлення, оскільки неосвітлені ділянки вулиць ховають в собі небезпеку хуліганського або розбійного нападу;
- можливість проведення змістовного дозвілля (наявність парків, дитячих майданчиків, стадіонів, гуртків, спортивних секцій тощо);
- обмежений продаж алкогольних напоїв та тютюнових виробів поруч із закладами освіти, місцями відпочинку;
- збільшення кількості дошкільних установ та якості їх роботи з метою всебічного розвитку дітей та молоді;
- поліпшення роботи шкіл, в тому числі зміна методів викладання, шкільної політики та розпорядку в школах і забезпечення більшої безпеки учнів;
- прокладання для дітей зручних і безпечних доріжок в школу та зі школи і здійснення інших подібних заходів в громаді.

Заходами **на рівні суспільства**:

- інформаційні кампанії, метою яких є зміна соціальних і культурних норм щодо насильства;
- удосконалення роботи всіх державних структур, установ, на яких покладено зобов'язання щодо попередження насильства та їхня тісна співпраця з громадським сектором.

Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що насильство викликається складною взаємодією багатьох чинників, і підхід до цієї проблеми також повинен бути багатостороннім. Як показує весь попередній матеріал, існує ряд факторів, причому частина їх відноситься до особистості, частина до сім'ї і частина до соціального оточення, які збільшують ймовірність появи у людини схильності до агресії та насильства в дитинстві, в підлітковому віці і в юності. В ідеальному варіанті превентивні програми повинні розглядати всі системи, що впливають на молодь (особистість, сім'я, громада і суспільство), і забезпечувати проведення безперервного ланцюга заходів на всіх стадіях розвитку людини.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА В УКРАЇНІ²⁸

Основа національного законодавства України з попередження насильства становить **Конституція України**, передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Ст. 52 Конституції України, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Основа законодавства України у сфері запобігання домашньому насильству, разом з Конституцією України, становить **Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»** від 07 грудня 2017 № 2229-VIII (набув чинності 08 січня 2018 р.), в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських стандартів) до боротьби з цим негативним явищем у суспільстві.

Закон визначає правові й організаційні основи попередження домашнього насильства, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження²⁹:

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- органи Національної поліції України;
- органи опіки та піклування;
- служба у справах дітей;
- установи і заклади охорони здоров'я;
- навчальні заклади та установи системи освіти;
- центри соціально-психологічної допомоги;
- центри матері та дитини;
- загальні служби підтримки постраждалих осіб (притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг));

²⁸ При написанні цього розділу використовувались матеріали «Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян» (Авт.: Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.), які були доопрацьовані та оновлені.

²⁹ Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII.
URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/page3>

- спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб (притулки для постраждалих осіб, центри медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб; мобільні бригади соціально-психологічної допомоги постраждалим особам та особам, які постраждали від насильства за ознакою статі, а також заклади та установи, призначені виключно для постраждалих осіб та осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі).

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження домашнього насильства врегульовують такі підзаконні акти:

- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- спільний наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства у сім'ї» від 7 вересня 2009 р. № 3131/386;
- наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38 тощо;
- наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти і науки, Міністерства праці, Міністерства транспорту, Міністерства внутрішніх справ, Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14 червня 2006 р. № 1983/388/452/221/556/596/106.

Відповідальність кривдника за вчинення домашнього насильства наразі передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення. Ст. 172-3 за вчинення домашнього насильства передбачає покарання у вигляді штрафу від 170 грн до 340 грн або громадських робіт на строк 30-40 годин, або адміністративного арешту на строк до 7 діб. Повторне вчинення домашнього насильства протягом року вже загрожує штрафом від 340 до 680 грн або громадськими роботами на строк від 40 до 60 годин, або адміністративним арештом на строк до 15 діб³⁰.

³⁰ Герасименко Є. Новий закон проти домашнього насильства: добре, але можна краще. URL: <https://tsn.ua/blogi/themes/law/noviy-zakon-proti-domashnogo-nasillya-dobre-ale-mozhna-krasche-1102150.html>

Кримінальним кодексом України встановлено відповідальність за:

- завдання умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 122 КК);
- завдання умисних легких тілесних ушкоджень (ст. 125 КК);
- побої і мордування (ст. 126 КК).

У грудні 2017 р. парламентом був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (від 06 грудня 2017 р. № 2227-VIII), який запроваджує кримінальну відповідальність за вчинення систематичного домашнього насильства, що передбачатиме покарання у вигляді позбавлення волі строком до 2 років. Окрім цього, домашнє насильство вважається окремим злочином (ст. 126-1 КК) та обтяжуючою обставиною (ст. ст. 67, 152, 153 КК).

Також визнано злочинами:

- примушування до шлюбу (ст. 151-2 КК) *(позбавлення волі до 5-ти років)*;
- сексуальне насильство (ст. 153 КК) *(позбавлення волі до 5-ти років)*;
- каліцтво статевих органів (ст. 121 КК);
- примушування до абортів або до стерилізації (ст. 134 КК) *(позбавлення волі до 5-ти років)*;
- невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або не проходження програми для кривдників (ст. 390-1 КК) №
- оновлене визначення зґвалтування (ст. 152 КК) *(позбавлення волі до 15-ти років)*;
- жорстоке поводження та приниження, що мають системний характер, як пом'якшуюча обставина для постраждалих, які вчинили насильницький злочин проти кривдника (ст. 66, 116, 123 КК);
- введено судову процедуру щодо застосування обмежувальних заходів (ст. 79, 91-1 КК).

Але дії цього закону набудуть чинності у січні 2019 року. До того часу домашніх кривдників можуть притягати лише до адміністративної відповідальності та застосовувати спеціальні заходи через поліцію або суд.

Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на запобігання та протидію різних форм насильства, в Україні поступово формується система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет та з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист і всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства». Згідно з ст. 10 Закону, *кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.*

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного та психічного насильства, образи, недбалого та жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки та піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у встановленому законодавством порядку, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3 ст. 10 Закону).

Ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», крім матеріального права, передбачаються процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею. Відповідно до ч. 4–6 ст. 10 Закону дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника дитини забороняється. Процедура розгляду скарг дітей на

порушення їхніх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства по відношенню до дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначено, що забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (ч. 6 ст. 150 СК України); фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 7 ст. 150 СК України).

Спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачає процедуру розгляду скарг дітей на жорстоке поводження, насильство та знущання над ними в сім'ї та поза її межами виступає **Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення**, затверджений наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11.

Цей документ дає визначення поняття **«жорстоке поводження з дитиною»**: будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею. При цьому варто звернути увагу на те, що поняття жорстокого поводження з дитиною визначено на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а не на рівні закону, що викликає суперечності щодо можливості його використання на міжгалузевому рівні.

Вказаний правовий акт визначає порядок подання та реєстрація звернень та повідомлень, а також порядок розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення.

Порядком визначено повноваження відповідних органів та служб, залучених до розгляду звернень і повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, до яких належать:

- служби у справах дітей, які виступають координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення;
- органи внутрішніх справ;
- органи та заклади освіти;
- органи та заклади охорони здоров'я;

- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулки для дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- всеукраїнська дитяча лінія та система телефонів довіри.